DOÇ. DR.
AHMET TAŞAĞIL

BİLGE KAĞAN'IN VASİYETİ

Turan Kültür Vakfı

evi

Bilge Kağan'ın Vasiyeti

Doç. Dr. Ahmet Taşağıl

Turan Kültür Vakfı
Gülfem Sokağı, Nu:6/2
Üsküdar-İstanbul
Tel: 0 216-310 89 05

Dizgi : Turan Yayıncılık
Baskı : Kaptan Ofset
ISNB : 975-7171-03-04
Kapak : Erol Kaymak
İstanbul, 1996

GÖK-TÜRKLER VE BİLGE'NİN VASİYETİ

Önsöz

Türk tarihinin Türkçe yazılı ilk kaynakları olan Orhun Abideleri ve diğer yazıtlar hiç şüphesiz kültürümüzün en önemli hazineleridir. Bunun farkına varan çok sayıda Türk ve yabancı bilgin bu abideler üzerinde çalışmıştır. Her yönüyle son derece zengin malzeme ihtiva ettiklerinden dolayı günümüzde dahi bunlar hakkında araştırmalar sürmektedir. Zaten son zamanlarda yeni keşfedilen Eski Türkçe (Kök-Türkçe) yazılı kitabelerin sayısı yüzlerle ifade edilmektedir. İnanıyoruz ki, gelecekte daha yüzlercesi bulunacak ve tarihimizin karanlık noktaları gün ışığına çıkacaktır.

Bu kadar çok yazıtın arasında yüz yıldan beri bütün dünya ilim alemince bilindiği üzere en meşhurları Kül Tegin, Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtlarıdır. Bunların muhtevalarının zenginliği diğerlerinin hepsinden fazladır. Neticede en çok çalışma bunlar üzerinde yapılmıştır.

Türk adını ilk defa resmî bir devlet adı şeklinde kullanmak suretiyle tarih sahnesinde 542 yılında görünen Gök-Türkler, bu millete ad verme şerefine nail olmuşlardır. Onların Türkçe taşlara yazarak bize bıraktıkları abidevî eserler, bu şerefli yerini milletimizin nezdinde daha da artırmıştır.

İdeal bir Türk devleti şeklinin çizildiği Kül Tegin

ve Bilge Kagan yazıtları tarihimizin her yönüyle (sosya, siyasî) temelini teşkil etmektedir. Onların üzerinde oyularak yazılanlar gönümüzde de önemini kaybetmemiştir. Bilakis günden güne daha fazla değer kazanmaktadır.

Bilge Kagan, dünyayı kendi milletini ve devletini tanıttıktan sonra çok iyi analizler yapmaktadır. Aslında yaptığı analiz ve tesbitlerle ebediyen Türk milletine nasihat verirken üstelik vasiyet etmektedir. Her türlü ihaneti düşmanlığı, iyi günü-kötü günü görmüş bir kişi olarak konuşmaktadır. Neticede hükümdarından milletine kadar harkese vasiyette bulunmaktadır.

Biz bu küçük çalışmamızda Bilge Kagan'ın sözlerinin daha iyi anlaşılabilmesi maksadıyla yorumunu yapmayı denedik. Fakat, öncelikle Gök-Türk tarihinin kısa tanıtımını yazdık. Böylelikle Bilge'nin söylediklerinin daha iyi anlaşılabileceğini ümid ediyoruz. Şunu açıkca ifade etmemiz gerekir ki, kitabelerdeki bilgilere sadece tarihçi gözüyle baktık ve kesinlikle her hangi bir filolojik yoruma girmedik. Amacımız Bilge'yi, sözlerini ve de Gök-Türkleri okuyucuya tanıtmaktır. Bunun dışında her herhangi bir gaye güdülmemiştir. Bu araştırmanın yapılması ve yayınlanması konusunda yaptıkları yardım ve teşviklerinden dolayı başta Rasim Ekşi olmak üzere Turan Vakfı yöneticilerine teşekkürlerimi ifade etmeyi bir borç bilirim.

Doç. Dr. Ahmet Taşağıl

I. GÖK- TÜRK DEVLETİ

Türk adını ilk defa resmî devlet adı şeklinde kullanarak milletimize ad verme şerefi kazanan Gök-Türklerin tarihimizde hiç şüphesiz müstesna bir yeri vardır. Gök-Türklerin Türk tarihinde önemli yere sahip olmasını anlayan batılı araştırmacılar 250 yıldan fazla bir süreden beri yoğun halde bu devre üzerinde çalışmaktadırlar. Gök-Türklerin asıl adı kendi dilleriyle yazdıkları kitabelerinde belirttikleri gibi Türk ve Türük idi. Ancak, diğer Türk devletlerinden ayırd edilmesi çin 1896 yılından beri ilim aleminde Kök-Türk, yani Türkiye Türkçesine uygun olarak Gök-Türk adıyla anılmaktadır. Eski Türkçede Gök (Kök) kelimesinin ilahî, kutsal anlamlarını taşıdığı bilindiğinden, Orhun Abidelerinde devletin bu karakteri taşıdığı sık sık vurgulandığından Gök (Kök)-Türk tabiri ilim alemince uygun karşılanmıştır.

542 yılında kesin bir şekilde tarihi belgelerde yer almaya başlayan Gök-Türklerin, bundan önceki devirlerine ait bilgiler efsanelerle karışmıştır. Aslında Gök-Türklerin menşeyi kendilerine ait bir resmî efsaneyle zenginleşmiştir. Hanedanı oluşturan A-shih-na kabilesi efsaneye göre bir kurttan türemiştir. Bu efsane Gök-Türk hanedanı üzerinde o kadar derin izler bırakmıştır ki; daha sonra hanedan gelenler kendilerini birer Börü (kurt) olarak ni-

telendirmişlerdir. Ayrıca Çin kaynaklarının bildirdiğine göre A-shih-na ismini taşıyan bey ve hatunlar vardır.

542 yılında Çin topraklarına yaptıkları akınlarla seslerini duyuran Gök-Türkler, 545 yılında reisleri Bumin'le Çin'deki Batı Wei devletiyle siyasî münasebet kurdular. İlk defa bir başka devletle diplomatik ilişki kurmaları onlar için dönüm noktası oldu. Arkasından Töles boyları adını taşıyan çok sayıda diğer Türk boyunun bağlı bulunduğu grubu kendine itaat ettirdi. Artık, gücünün iyice arttığına gören Bumin, kendisini bağımsız hissetmeye başlamıştı. Bundan dolayı vassallık şeklinde bağlı bulunduğu Moğol Juan-juan devletinin hükümdarı A-na-kuei'e elçi göndererek kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Juan-juan hükümdarı onun bu teklifine çok kızmış ve "aslında Gök-Türkelerin, kendilerinin demir işlerinde çalışan bir kölesi olduklarını nasıl elçi gönderip de evlilik teklifinde bulunabilirler" diye hakaret etti. Bunun üzerine 552 yılında Juan-jun'ları yaptığı ani bir baskınla mağlup eden Bumın, onların devletini ortadan kaldırdı ve Gök-Türk devletini resmen kurdu. Bozguna uğayan Juan-juan'ların hükümdarı savaş meydanında intihar ederken, arta kalanlar Çin'e ve de doğudaki Kıtan kavmine sığındılar.

Devlete istiklâlini kazandıran Bumin, "il Kagan" devletin hükümdarı unvanının aldı. Kardeşi İstemi'ye de Yabgu unvanı sunularak, ülkenin batı tarafının idaresi verildi. Milletine böylesine büyük ba-

şarılar kazandıran Bumin, aynı yıl (552) öldü. Yerine oğlu Kara, kagıan oldu. Tahtta kaldığı bir yıl içerisinde Gök-Türk devletini her yönüyle geliştirmeye çalışan Kara Kagan'ın idaresi de fazla uzun sürmedi. 553 yılında ölünce yerine kardeşi Mukan geçti. Her yönüyle I. Gök-Türk devletinin en büyük hükümdarı olan Mukan tahtta kaldığı yaklaşık yirmi yıl içinde devletini zamanının dünyasının en büyük ve güçlü devleti haline getirdi. Çin kaynaklarının başka hiç bir hükümdar için kullanmadığı "**Çin seddinin daşındaki bütün kavimler ona itaat etmişti**" ifadesi onun için yazılmıştır.

Gök-Türlerin en büyük düşmanı olan Juan-juan'ların arta kalanları, Çin'in kuzeyindeki Batı Wei ve Ch'i devletlerinden geri alarak ortadan kaldırdı. Zaten daha önce kendi topraklarında onların son kalıntılarını temizlemişti. Gök-Türk devletinin sınırları artık Kore'den Karadeniz'e, Çin'in ortalarından kuzeyin ıssız derinliklerine kadar ulaşıyordu. Ona bağlanmayan bir Türk boyu kalmadığı gibi, boyun eğmeyen yabancı kavim dahi kalmamıştı. Çin'de hüküm süren Batı Wei (557'den sonra Chou) ve Ch'i devletleri Gök-Türk devletiyle yakınlaşmak için birbirleriyle yarış ediyorlardı. Neticede her iki Çin devleti de adeta hazinelerini boşaltırcasına Mukan Kagan'a yıllık vergi ödemeye başladılar. Mukan ülkesi için en uygun siyaseti uygulayarak her iki devletten azami şekilde faydalanmasını bildi.

Çin tarihi kayıtları adından korkuyla bahsetti-

leri Mukan'ın karakteri hakkında enteresan bilgi vermektedirler. Yüzünün genişliği 30 cm., gözleri donuk cam gibi, askerî mücadelesi, savaş ve benzeri işlerde çok haşin, fakat ayrıca zeki ve bilgili, yüzünün rengi kızıl idi. Olağan üstü cesurdu, askerî taktikleri çok iyi bildiği gibi ordusuna çok iyi kumanda ediyordu. Kerulen ırmağından Ural dağlarına kadar geniş bir alana yayılmış olan dağınık Töles boylarının hepsi Mukan'ın idaresinde teşkilatlanmış idi. Özellikle Soğd'luraın himaye edilmesi neticesinde ülkede ticeret gelişmişti.

Mukan, 572 yılında ölünce yerine kardeşi Taspar geçti. Taspar Çin'e karşı üstünlüğünü o derece ileri götürdü ki; Çin imparatorlarına "**oğullarım**" diye hitap ediyordu. Çok aşırı genişlemiş ülkesini daha kolay idare etmek maksadıyla küçük kaganlıklar kurmak yoluna gitti. Ancak, ilk zamanlar bu sistem faydalı oldu ise de sonradan devlet adamları arasında anlaşmazlıklar baş gösterdiğinde büyük zarar vermiştir. Taspar, Türk milletinin yapısına hiç de uymayan Budizm dinine meyi etti. Onun bu dine karşı olan ilgisi milletin kendinden soğumasına sebep olmuştu. Arkasından kuzey Çin'deki devletlerden Chi'ler yıkılıp, bazı prensleri Gök-Türklere sığınınca yine hata yaptı. Önceleri bu prensleri destekledi ise de daha sonra Ch'i'lerin rakibi Chou'lar bir prenses vaad edince, bir hile kendisine sığınan prenslerini onlara teslim etti. Bu da milletin tepkisine yol açmış ve Taspar'a karşı olan saygı azalmıştı. Taspar 581 yılında hastalanmış, fakat ölmeden ön-

ce devletine ve milletine karşı bir zararlı hareket daha yapmıştı. Ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'i tahta aday gösterdi. Halbuki Ta-lo-pien'in annesi Türk olmadığı için babası tarafından dahi tahta vasiyet edilmemişti. Taspar'ın az sonra ölümü üzerine Ta-lo-pien, kagan olmak istedi. Ancak, millet ve devlet adamları onu kagan olarak tanımadılar. Devlet meclisinde yapılan müzakerelerde Taspar'ın oğlu An-lo'nun kagan seçilmesine karar verildi. Kagan olamadığı için kızan Ta-lo-pien, kuzeye doğru çekildiği ve sürekli gönderdiği elçilerle kagan An-lo'yu rahatsız etti. Meydana gelen huzursuzluklar önlenemeyince devlet meclisi yeniden toplandı. Kara'nın oğlu İşbara'nın cesur, yiğit birisi olup kaganlığa onun layık olduğu kararına vardılar ve An-lo tahttan idirilip yerine İşbara çakırıldı.

DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ

Gök-türk ülkesinde iç huzursuzluklar kendini yavaş yavaş gösterirken, Çin'de durum tam tersine gelişti. Üç yüz yıldan beri bir arya gelemeyen Çin, tek bir devlet etrafında birleşiyordu. Suei hanedanı kuvvetli bir şekilde ortaya çıktı. Bu hanedanın imparatorunun yaptığı ilk büyük işlerden birisi Gök-Türk ülkesinin içine çok yetenekli bir casus görevlendirmek oldu. Ch'ang Sun-sheng adlı casus mükemmel nişancı idi. Türklerin nişancılığa verdiği önemi bilen Çinliler onu özellikle seçmişlerdi. Adı geçen casus bu özelliğinden dolayı Gök-Türkler tarafından çok sevilmiş, bilhassa kagan İşbara onu bizzat ava götürüp nişancılığını tes etmişti. Ch'ang Sun-sheng'in gösterdiği başarılardan dolayı ona hayran olan İsbara, devlet adamlarının hepsine onunla yakınlaşmalarını emretti. Böylece Gök-Türk devlet yapısını çok yakından tetkl etme fırsatını buldu. Ülkesine dönüşünde hazırladığı rapor ve planları Suei imparatoruna sunarak, Gök-Türk ülkesini bölmek için gerekli bütün işlemleri başlattı. İşbara Kagan'a muhalif duygular besleyen diğer hanedan üyeleriyle temasa geçildi. İlk hedef batı kanadını idare eden Tardu idi. Derhal ona elçi gönderilerek kurt başlı sancak sunulup kendisinin bağımsız bir kagan olarak tanındığı bildirildi. Çinlilerden bu teklifi alan Tardu, ülkenin do-

ğusundan ayrıldığını ilan etti. Bununla yetinmeyen Çinli casuslar İşbara'nın kardeşleri ve amcalarına ulaşıp, onları da kagana karşı isyana teşvik ettiler. Devletin doğusunda yaşayan bazı Moğol kabileleri (Kıtan v.b.) ile temas kurup, İşbara'dan ayrılıp kendilerine bağlanmaları konusunda ikna ettiler.

Böylece zaten ikiye ayrılan I. Gök-Türk devletinde uzun süren iç savaşlar patlak verdi. Halbuki bu karışıklık ve iç savaşlar çıkmadan önce 581 yılından başlayarak Çin'e uzun süren akınlarda bulunmuş ve büyük bir kısmını işgal etmişti. İşbara'nın gücünü zayıflatan bir başka sebep de kuraklıklar dolaysıyla çıkan kıtlıklardı. Yiyecek sıkıntısı yüzünden büyük insan ve hayvan kaybı meydana gelmişti.

Güzündeki azalmaya rağmen İşbara Doğu Gök-Türk ülkesi içinde kontrolu elde tutabildi. Ancak, 585 yılında Çin'deki Suei imparatorunun siyasi üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Onun 587'de ölümü üzerine yerine kardeşi Baga kagan olurken, o da Çin'in vassalı olmayı sürdürdü. Aslında ülkesi içinde önemli başarılar kazanmıştı. 589 yılında bir savaş esnasında alnından okla vurularak ölen Baga'nın yerine Isbara'nın oğlu Tou-lan kagan oldu. 593 yılından sonra üzerindeki Çin baskısını yırtan Toulan, vergi vermeyi durdumuş, üstelik akınlara başlamıştı. Toulan'ın Çin'e yaptığı saldırıları bir türlü durduramayan Suevi İmparatoru, neticede tekrar casus Ch'ang Sun-sheng'ın yardımıyla entrika faaliyetine girişmiş, Baga Kagan'ın oğlu T'u-

li ile temasa geçmişti. T'u-li, bir Çin casusu gibi çalışarak Tou-lan'ın seferlerinden önce onlara haber gönderiyor ve hücum yıllarını bildiriyordu. Tou-lan onun ihanetini cezalandırmak için üzerine yürüyüp ağır bir bozguna uğrattı. T'u-li yanındaki Çin casusları ile canını zor kurtarıp Suevl imparatoruna sığındı. Tou-lan yine Çin topraklarını yağmayı sürdürürken, onların tahrikiyle ayaklanan Töles boylarıyla olan savaşları kaybetti ve öldürüldü. Başsız kalan Doğu - Türk devletini bir süre Tardu, Pu-chia (Bilge) unvanıyla idare itti ise de casus Ch'ang Sun-sheng'in onun ordusunun su içeceği kaynakları zehirlemesi neticesinde asker ve hayvan kaybına uğrayınca gücünü kaybetti. Yine Töles boylarının isyanı ile karşılaşan Tardu mağlup olup tek başına T'u-yühun'ların yanına kaçınca tarih sahnesinden çekildi.

Boş kalan Doğu Gök-türk devleti tahtına Çinliler daha önce kendilerine sığınan T'u-Li'yi Ch'i-min Kagan unvanıyla oturttular. Onun sayesinde bir kaç sene Doğu Gök-Türk devletini kontrol ettilerse de 609'da ölümü üzerine yerine geçen oğlu Shihpi (Sibir?), devleti her bakımdan toparladı. Çin'e vergi gönderilmediği gibi yapılan saldırılarla Suei hanedanı yıpratıldı. Çinlilerin teşebbüs ettiği entrika faaliyetlerine hiç bir Türk beyi katılmıyor, aksine onlara karşı cephe alıyordu. Hatta 615 yılında Yen-men şehrinde Çin imparatoru kuşatıldı. Mevcut 41 kaleden 39'u ele geçirildiği, Çin imparatorunun korkudan ağlamaya başladığı sırada, Shih-pi Ka-

gan'ın Çin asıllı hatunu I-ch'eng devletin kuzey taraflarında Töles boylarının isyan ettiklerini söyleyerek onu kandırdı ve acele kuşatmayı kaldırarak geri dönmesini sağladı. Bu hadise sırasında ve sonrasında büyük bir sarsıntı geçiren Suei imparatorluğu yıkıldı. Yerine Gök-Türklerin de yardımıyla Çin tarihinin en parlak devleti sayılan T'ang imparatorluğu kuruldu (617).

Doğu Gök-Türk devletinin parlak dönemi devam ediyordu. Türk orduları sürekli Çin'in kuzey topraklarına akınlar yapıyor, Çin imparatoru Gök-Türklere ağır vergiler ödemek suretiyle kendini kurtarabiliyordu. 619 yılında hazırlandığı büyük bir akın öncesinde ölen Sihih-pi'nin yerine kardeşi Ch'u-lo (Cora ya da Congra?) kagan oldu. O da ağabeyi gibi aynı başarıları devam ettirdi. Ancak, Çin'deki T'ang hanedanına çok ağır yıkıcı bir darbe vurmak için ordusuyla harekete geçmeden önce Çinli elçinin adamları vasıtasıyla zehirlenerek öldü. (621). İl Kagan (Chie-li) Ch'u-lo'nun yerine geçip, 625 yılına kadar devleti başarılı bir şekilde idare etti ise de kendisinden sonra devletin ikinci adamı olan yeğeni T'u-li'nin ihanet ederek, Çinlilerle gizlice anlaşma yapmasına kızıp söz konusu tarihte Wei nehri kenarında bir barış anlaşması imzalayınca durum değişti.

İl Kagan, bu anlaşmayla Çin'e akın yapmamaya karar veriyor, sadece aldığı vergilerle yetiniyordu. Ancak, o büyük bir hata yapmış, devletin önemli mevkilerine Türk olmayan kişileri (Çinli ve

Soğd'ları) getirmişti. Bu kişiler Gök-Türk töresini değiştirerek, yerlerine yabancı kanunları uygulamaya koydular. Millet kendi karakterine hiç de uymayan yeni kanunlara uymadığı gibi devlete olan bağlılığı da zayıflattı. Neticede devlet sarsılmaya başladı. Sir Tarduşlar başta olmak üzere, Uygur, Bayırku, Karluk ve diğer Türk boylarının çoğu ayaklandı. Ayaklanmalar bastırılamaz iken yaz mevsiminde birden bastıran kar yağışı milleti ve devleti çok zor durumda bırakmıştı. Bütün kargaşalıklara meydana gelen kıtlık da eklenince il Kagan, kendi yanında kalanlarla birlikte Çin sınırlarının yakınındaki Demir Dağına (T'ie-shan) ava çıktı. Onun hareketlerini yakından takip eden Çinliler, pusuya düşürerek bozguna uğrattılar. İl Kagan'ın kendisi kaçabildi ise de daha sonra yakalanarak Çin'e götürüldü. Bir süre burada yaşadı ve üzüntüden öldü.

BATI GÖK-TÜRK DEVLETİ

İstemi Yabgu, 552'de Gök-Türk devletinin bağımsızlığı ilan edilince batı kanadının idaresini ele almış ve 576'da ölümüne kadar başarı ile yönetmişti. Batı Türkistan'ı, Karadeniz'in kuzeyini Kırım'a kadar devlete bağışlamıştı. Akhun devletini ortadan kaldırmış, Sasani devletini baskı altına alıp, Bizans imparatorluğu ile münasebet tesis edilmişti. Onun yerine oğlu Tardu geçti. Tardu 582 yılından sonra devletin doğusundan ayrılarak bağımsız Batı Gök-Türk devletini sürdürmeye başladı. Batı yönünde sık sık zaferler kazanarak, Batı Türkistan şehirlerini Türkleştirmeye çalıştı. Ancak, 601 yılından sonra Doğu Gök-Türk devletinin iç işlerine karışması, bir süre onun da kaganı olması Çinlilerle karşı karşıya gelmesine yol açtı. Çinlileri bir çok savaşta ağır mağlubiyete uğratmasına rağmen onların uyguladığı hile ve entrikalara mani olamadı. Özellikle Gök-Türklerin asker ve hayvanlarının su içeceği kaynaklara zehir akıtılması sonucu ağır bir darbe yedi. Arkasından Töles boyları isyan edince otoritesi tamamen sarsıldı ve T'u-yü-Hun'lara sığınarak tarih sahnesinden çekildi. Onun yerine geçen Ch'u-lo, She-kuei ve T'ung Yabgu kaganlar zamanında (630'a kadar) Batı Gök-Türk devleti yavaş yavaş kuvvetlenerek eski gücüne kavuştu. Ancak, T'ung Yabgu Kagan'ın en parlak zamanında amcası tarafından öldürülmesi sonucu Batı Gök-Türk

devleti karışıklığa sürüklendi. Hanedandan gelen beyler birbirleriyle mücadele ederek 558-559 yılına kadar varlıklarını sürdürdülerse de bu tarihte Çin orduları Batı Türkistan'a ulaşarak, burasını Çin'deki T'ang imparatorluğuna bağladı.

FETRET DEVRİ

Doğu Gök-Türk devleti yıkılınca millet üç ana kütleye ayrılmıştı. Birinci kısmı gidip Çin'e bağlanan yüz binden fazla kişi oluşturuyordu. İkinci kısm Sır Tarduş'lar etrafından toplanan kalabalık bir kütle idi. Üçüncü kütle ise Batı istikametine doğru göç etmişti. Çin'e gidenler 639'da Çinliler tarafından geri gönderildiler. 648 yılında Ch'e-pi adlı Gök-Türk hanedanından gelen bir bey, Altay dağlarında istiklalini ilan etti ise de Uygur, Karluk ve diğer boyların Çinlilerle işbirliği yaması netisecende zor durumda kaldı ve 650'de Çin'e teslim oldu. Bundan sonra Gök-Türk ülkesinde askeri valilikler kuran T'ang imparatorluğu 679 yılına kadar büyük bir baskı altında Gök-Türk ülkesini idare ettiler. Bu yılın sonudan itibaren Çin'e yakın bölgelerde Türk beyleri bağımsızlık için başkaldırmaya başladılar. Çin esaretine karşı Gök-Türk ayaklanmalarının ilk ikisi hedefine ulaşamadı. Çünkü, bunlar Çin sınırlarına yakın yerlerde hakerete geçmiş, neticede hilelere yenik düşmüşlerdi. Ancak, Kutlug liderliğindeki üçüncü hareket Gobi çölünün kuzeyinde Ötüken'e yakın yerlerde başladı. Kısa zamanda di-

ğer Türk boyları bir birlik etrafında toplanarak kuvvetlenme sağlandı. 682 yılında II. Gök-Türk devleti resmen bağımsızlığını ilan etti. Çinlilerin yanından kaçarak Kutlug Kagan'ın yanına gelen Tonyukuk, Gök-Türklerin gücüne güç katmıştı. Çok mükemmel askerî dehaya sahip olan Tonyukuk'un kendi yanına gelmesine sevinen İlteriş Kutlug, onu hemen bütün askerî işlerin başına getirdi.

II. GÖK - TÜRK DEVLETİ

Bundon sonra Çin'e arda arda darbeler inmeye başladı. Çin sınırları en doğudan, en batıya kadar Gök-Türk akınlarına maruz kalıyordu. Çoğu Çin ordusu savaş meydanlarında ya tamamen imha ediliyor ya da perişan edilip geri kaçmaya zorlanıyordu. Bir çok Çinli kumandan dahi savaş meydanlarında öldürülmüştü. Kutlug adeta geçmiş yılların intikamını alıyordu. Çinlilerin Moğol boyları ile bazı Türk boyları ile kurdukları ittifak, Tonyukuk'un zamanından önce harekete geçmesiyle ortadan kaldırıldı. Çin'e toplam 46 defa akın yapılmıştı. Çin tarihinin en parlak devleti sayılan T'ang hanedanı ağır yenilgilere uğratılmıştı.

Çinlilere karşı kazandığı başarıların yanında Kıtanlarla yedi ve Oğuzlarla beş kere savaşan Kutlug, II. Gök-Türk devletini tam anlamıyla teşkilatlandırdıktan sonra 691 yılında öldü. Onun oğulları Bilge sekiz, Kül Tegin yedi yaşında olduğundan kardeşi Kapgan, II. Gök-Türk devleti tahtına oturdu. Taşıdığı ad gibi fatih olan Kapgan, tahtta kaldığı yirmi dört yıl içinde çok mühim şeyler yaptı. Onun uyguladığı siyasetin üç temel hedefi vardı.

Bu hedefler:

1- Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini Gök-Türk birliğine bağlamak,

2- Çin'de dağınık vaziyette yaşayan Türkleri tekrar anavatana çekmek, böylece esaret altın-

daki Türkleri kurtarmak,

3- Çin'i sürekli baskı altında tutmak suretiyle, ülkesini hile ve entrikalardan korumak, ayrıca onlardan aldığı yiyecek ve tarım ürünleri ile kendi halkını beslemek idi.

Kapgan, bu hedeflerini gerçekleştirmek için tahta geçer geçmez Çin'e akınlar başladı. 699 yılına kadar yaptığı hücumlarla T'ang imparatorluğunu güç durumlara soktuğu gibi Çin'den istediği her şeyi aldı. Savaş medanlarında Türk ordularını durduramayan Çinliler hile makinalarını harekete geçirmişler, Kırgız, Türgiş ve diğer bazı boylarla ittifaka teşebbüs etmişlerdi. Ancak, 696/697 yılı kış mevsiminde Tonyukuk, Bilge ve Kül Tegin ile diğer hanedandan gelen beylerin kumandasındaki Gök-Türk orduları kuzeyde Kögmen dağlarını aşarak Kırgızların, batıda Maveraünnehr'e kadar giderek Türgişlerin isyanını bastırdı. Kısacası Çinliler eskiden olduğu gibi Gök-Türk ülkesinde rahatça entrika çevirmiyorlardı. Üstelik yakalanan Çin casusları derhal öldürülüyordu. Dışarıda ve içeride çok sayıdaki zaferine rağmen Kapgan, milletine karşı zalimce davranıyordu. Onun sert tutumları yüzünden Orhun Abidelerinde sık sık görüldüğü üzere boylar isyan ediyorlardı. Zaten kendisinin ölümü de böyle bir isyanla ilgili oldu. 716 yılında isyan eden Bayırku'ları mağlup ettikten sonra az sayıda askerle geriye dönerken Söğüt ormanında bu boydan arta kalanlar tarafından pusuya düşürülmüş ve öldürülmüştü. Bayırkuların yanında bulu-

nan bir Çinli casus tarafından onun kesik başı T'ang imparatorluğu merkezi Ch'ang-an'a getirilmişti. Casusun onların yanında bulunması bir bakıma Çinlilerin sürekli Gök-Türk ülkesinde isyan çıkarmak için adam gönderdikleri fikrini kuvvetlendiren en iyi delildir.

Kapgan'ın yerine geçen oğlu İnal, ülkede son zamanlarda çıkan karışıklıkları önleyememiş, isyanlar bir türlü durmamıştı. Özellikle Oğuz boyları sürekli isyan halinde idi. İnal Kagan'ın devletin bütün yükünü omuzlayacak kadar kudretli olmadığını gören Bilge ve Kül Tegin kardeşler bir ihtiial yaparak, onu tahttan indirdiler. Yeni kagan Bilge oldu (716 yılı).

Bilge tahta çıkınca kardeşi Kül Tegin, Sol Bilge Elig'liğine getirilirken, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk, Aygucılık makamına (devlet meclisi başkanlığı) tayin edilmişti. Yıllardan beri süren süren iç isyanlar sebebi ile devlet adamlarında ve millette yorgunluk ve bezginlik vardı. İki kardeş derhal mücadeleye başladılar. 717 yılındaki Kargan savaşında Uygurlar mağlup edilirken, 718'de tekrar isyan etmeye teşebbüs eden Karluklar üzerine yüründü. Diğer bütün Gök-Türk kaganlarından farklı olarak Bilge Kagan, Çin ile iyi geçinme niyetinde idi. Çünkü Tonyukuk onu Gök-Türklerin yorgun olduğunu Çinlilerin ise daha dinamik durumda bulunduğu konusunda ikna etmişti. Çin yine eskisi gibi boş durmuyordu. Kıtan, Tatabı ve Beşbalık'ta bulunan Basmıl'larla gizli ittifak kurmuştu. Tonyukuk, bu tehli-

keli durumu uyguladığı güzel bir strateji ile atlatan Bilge, önce Basnmılları bozguna uğratmıştı. Arkasından Kansu'daki Shan-tan bölgesinde 720 yılının eylül ayında yapılan savaşta Çin'e karşı büyük bir zafer elde edildi. Beşbalık da tamamen ele geçirildikten sonra Çin'e karşı yapılan ardı ardına on seferde Kan, Yüan ve Liang eyaletleri tamamen ele geçirildi. Böylece kendilerine karşı kurulan ittifakın iki cephesini dağıtan Bilge ve Kül Tegln 722/723 yıllarında Kıtan ve Tatabı gibi Moğol boyları yenilgiye uğratıldı.

Karlukların asi idarecisi memleketten kaçmış ve oraya ulaşan Bilge, Karluk halkı tarafından sevinçle karşılanmıştı. Üstelik 717 yılından beri kendini bağımsız sayan Türgiş boyunu ve bulunduğu memleketi Bilge artık kendine bağlı görüyordu. Çinliler Gök-Türklerin Bilge, Kül Tegin ve Tonyukuk liderliğindeki başarılarını dikkatle takip ediyorlardı. Saraylarında yaptıkları bir tartışmada Bilge'yi iyi, milletini seven, milleti tarafından sevilen, Kül Tegin'i savaş sanatının üstadı, ona karşı duracak gücün bulunmadığını, Tonyukuk'un ise otoriter ve bilge, planları ve kurnazlığının çok olduğu şeklinde nitelendirmişlerdi.

725 yılından sonra Bilge Kagan, Çin'e karşı yumuşadı. Onların bu tarihte gönderdikleri elçiyi gayet iyi bir şekilde karşıladı. Büyük vezir Tonyukuk hakkındaki son haber bu elçiliğin gelişiyle ilgilidir. Bundan az sonra ölmüş olmalıdır. Gök-Türk devletinin kuruluşundan itibaren ilteriş Kutlug, Kapgan ve

Bilge zamanlarında devlete üstün hizmetlerde bulunan Tonyukuk'un meziyetleri düşmanları Çinlilerin kaynaklarında bile anlatılmıştır. Bir zaman Bilge, Çin ülkesinde olduğu gibi Türk ülkesinde de şehirlerin etrafını surlarla çevirmek, kaleler yaptırmak istiyordu. Tonyukuk buna şiddetle itiraz etmiş ve Bilge'yi büyük bir hatadan döndürmüştür. Ona göre Türklerin sayısı Çinlilere göre az olduğu için şehirlerde kapalı duvarlar arkasında yaşayamazlardı. Çünkü, Türkler hayatlarını sulu ve otlu bozkırlarda geçirmeye alışmışlardı. Bu hayat tarzı onları sürekli savaş talimleri içinde tutuyordu. Kuvvetli iseler ordular sevk eder, akınlar yaparlar, sayıf iseler bozkırlara çekilir mücadele ederler, eğer kale ve surlar içine kapanırlarsa Çin orduları onları kuşatır ve ülkelerini kolayca istila ederdi. Bilge'nin bir diğer düşüncesi ülkede Taoist tapınaklar inşa ettirerek, Türkler arasında Buzdizm'i yaymak idi. Ancak, yine Tonyukuk karşı çıkarak Budizm'in insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğrattığını, kuvvet ve savaşçılık yolunun bu olmadığını, eğer Türk milletinin yaşaması isteniyorsa, bu din ve tapınakları ülkeye sokulmamalı idi. Tonyukuk hatırasına Bain-cokto adlı bir mevkide (büyük ihtimalle 726/727'de) bir kitabe diktirilmiştir.

731 yılının 27 şubatında Kül Tegin öldü. O sırada 47 yaşında olan Kül Tegin yedi yaşından beri hayatını Türk milletinin yüceltilmesine adamıştı. Onun ölümü Gök-Türkler arasında büyük üzüntü yarartmıştı. Cenaze töreni ise 1 Kasım 731 tarihin-

de yapılmıştır. Törene Gök-Türk halkından başka Çin, Tıtan, Tatabı, Tibet, İran, Soğd, Buhara, Türgiş, Kırgız ve benzeri devlet ve boyların heyetleri katılmıştır.

İki büyük yardımcısını kaybeden Bilge artık yalnız kamıştı. Zaten Kıtan ve Tatabılara 734 yazında karşı Töngkes dağında zafer dışında her hangi bir faaliyeti görülmemektedir. Aynı yıl bakanlarından biri (Buyruk-Cor, Çince Mei-lu-ch'o) tarafından zehirlenen Bilge, hasta yatarken kendisini zehirleyen bakanı ve yardımcılarını öldürttü. Daha sonra kendisi 25 Kasım 734'te hayata gözlerini yumdu. Bu sırada 50 yaşında idi. Onun cenaze töreni 22 Haziran 735'te yapıldı.

Biige'den sonra tahta geçen kaganlar aynı başarıyı gösteremediler. 740 yılından sonra da aynı durum devam edince ülke içinde huzursuzluk arttı. Basmıliar, Karluklar ve Uygurlar birleşerek isyan etmişlerdi. Önce Basmıilardan gelen bir bey kagan ilan edildi (742). Arkasından son Gök-Türk kaganı Ozmış'ı ve onun küçük kardeşi Po-mei'i öldürdüler (744). Bu şekilde Gök-Türk devleti yıkılırken müttefik boylar arasında anlaşmazlık çıktı. Uygurlar, Basmılları yenerek duruma hakim oldular ve kendi devletlerini kurdular (745).

Tarihimizin müstesna şahsiyetlerinden biri olan Bilge Kagan, dikkat çekici özellikere sahiptir. Yalnız tarihî hadiseler açısından değil Türk dilinin de en değerli hazinelerinden sayılan Kül Tegin kitabesi, onun için yaptırdığı iç duvarları kahramanın haya-

tını gözler önüne seren sahnelerle süslü "barkı" onun emri ve himmetiyle meydana getirilmiştir.

Bu kitabedeki ifadeler gerçek bir babanın evlatlarına en içten nasihatları ikazları durumundadır. Orada sadece Türk milletinin yaşamasını sağlayacak yollar çareler gösterilmekle kalınmamış bir devlet felesefesi yapılmıştır.

Türk inanç ve hukuk prensipleri açıklanmış, sosyal dayanışma ve ekonomik faaliyetlerin millet uğruna en faydalı yanları dile getirilmiştir. Bilge, Tonyukuk ve Kül Tegin kitabeleri bu saydığımız farklılıkları ile hiç bir millete eşi görülmeyen bir tarihi, edebî, sosyal, dinî ve hukukî belge niteliğini taşımaktadır.

Bilge'nin önemli bir özelliği de devlet idaresindeki itidalidir. Ne amcası Kapgan, ne kardeşi Kül Tegin kadar haşin, ne de millî menfaatlerden fedakarlık yapacak kadar yumuşak tabiatlı idi. Gerektiğinde savaşa girmekten çekinmezdi. Bir ara az daha büyük bir hata yapıyordu. Gök-Türk kasabalarının etrafını Çin'de olduğu gibi surlarla çevrilmesini ve Budizm Taoizm gibi akımların memlekette yayılmasını istemişti. Fakat, başta Tonyukuk olmak üzere devletin ileri gelenleri mecliste buna karşı çıkanca vazgeçti.

En büyük özelliği Türk milletini çok sevmesi idi. Bu husus Çin kayıtlarına dahi geçmiştir. Kendi kitabesinde doğuda Çin'in Şan-tung ovasında, iç-asya'da Tokuz-ersin (Karaşar) bölgesine, kuzeyde Bayırku sahasına (Anı ırmağı havalisi) ve batıda

Demir Kapı (Ceyhun ırmağının yakınında Semerkand- Belh yolu üzerinde) ya kadar sefer yaptığını hatırlattıktan sonra şöyle demektedir:" **Tanrı buyurduğu için milletimin gözü görmediği, kulağınım duymadığı için ileri gün doğusuna, geri gün batısına, beri gün ortasına, yukarı gece ortasına götürdüm. Altunun sarısını, gümüşün akını, ipeğin safını, atın aygırını, kakımın karasını, sincabın gökünü Türklerime kazandırdım".**

Milletine o derece güveniyor ve ebediliğine inanıyordu ki; **"Ey Türk! üstte gök yıkılmaz, altta delinmezse senin devletini, töreni kim bozalibilir?"** demektedir.

ABİDELER:

Kül Tegin Yazıtı, ilk bulunduğunda kaidesinin yanında devrilmiş olarak yatıyordu. Rüzgara maruz kalan kısımlarında bozulmalar ve silintiler meydana gelmiştir. Aslında kamlumbağa şeklindeki bir oyuk kaide taşına oturtulmuştu. Sonradan eski yerine dikilmiştir. Bu yazıtın yüksekliği 3.75 metre olup, bir çeşit kireç taşı veya saf olmayan mermerdendir. Aşağıdan yukarıya doğru biraz daralmaktadır. Dört cepheninin doğu ve batı yüzlerinin genişliği aşağıda 132, yukarıda 122 santimdir. Güney ve kuzey yüzleri ise aşağıda 46, yukarıda 44 santimdir. Yazıtın üstü kemer şeklinde bitmektedir ve yukarı kısımda beş kenarlı olmaktadır. Doğu cephesinin üstünde kaganın işareti vardır, batı cephesi ise büyük bir Çince kitabe ile kaplıdır. Diğer üç cephesi Türkçe kitabelerle doludur. Cepheler arasında kalan ve keskin olmayan kenarlarda Çince kitabenin yanında da Orhun yazısı vardır. Doğu cephesinde 40, güney ve kuzey ceplerinde 13'er satır bulunmaktadır. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola doğru istif edilmiştir. Çok muntazam düzgün harflerle oyulmuştur. Yazıtın Çince kitabesinde Türk- Çin dostluğu, Gök-Türk devleti ve Kül Tegin övülmekte ve tanıtılmaktadır.

Yazıtın civarında türbe enkazı, pek çok heykel parçaları ve abideye çıkan her iki tarafı heykeller taşlar dizili 4.5 kilometrelik bir yol bulunmuş-

tur. Kül Tegin ve hatunun heykellerinin başı ve gövdeleri de bunlar arasındadır. Abidedeki kitabeleri Kül Tegin ve Bilge'nin yeğeni Yolluğ Tegin yazmıştır.

Bilge Kagan yazıtı, aynı yerde Kül Tegin'in bir kilometre uzağındadır. Şekil olarak tamamıyla birincisine benzemektedir. Yalnız birkaç santimetre daha yüksektir. Dolaysıyla doğu yüzünde 41 ve kuzey ile güney ceplerinde on beşer satır vardır. Bunun da batı cephesinde Çince kitabe yazılmış, ancak sonradan tamamemen silinmiştir. Bilge Kagan yazıtı hem devrilmiş hem de çok fazla silinti ve tahribata uğramıştır. Bu yazıtı da Yollug Tegin yazmıştır.

Kül Tegin yazıtında olduğu gibi burada da Bilge Kagan konuşmaktadır. Aslında yazıtın kuzey cephesinin ilk sekiz satırı, Kül Tegin yazıtının güney cephesinin, doğu cephesinin iki yirmidördüncü satırları ise Kül Tegin yazıtının doğu cephesininin karşılıklı gelen satırlarına benzemektedir. Ayrıca bu yazıta Kül Tegin'in ölümünden sonra meydana gelen hadiseler ilave edilmiştir.

Her iki yazıtta da Bilge Kagan'ın sözlerinin dışında Yollug Tegin'in ilaveleri yer almaktadır. Bilge Kagan yazıtın etrafında da yine türbe enkazı ve daha az olmak üzere heykeller, balballar ve taşlar vardır.

Tonyukuk Yazıtı her iki yazıtın daha doğusunda Tola ırmağı kenarında dikilmiştir. Kutlug, Kapgan ve Bilge devirlerinin ünlü devlet adamı Tonyu-

kuk, yazıtlarını ölmeden önce kendisi diktirmiştir. Kitabelerinde II. Gök-Türk devletinin kuruluşundan zamanına kadar olan olayları anlatmaktadır. Birinci ve daha büyük olan taş ikincisine oranla daha sağlam durumdadır. İkinci taş daha itinasız yazılmıştır. Ve 27 satır vardır: Birinci taşta ise 35 satır yızılmış idi. Tonyukuk yazıtının yanında da türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar bulunmuştur.

Kül Tegin ve Bilge Kagan abideleri Baykal gölünün güneyinde Orhun nehri vadisinde Koşa Çaydam gölü civarında 41.1 arz ve 102,5 tul derecelerinde bulunmaktadır. Ötüken ormanının da buradaki Hangay sıradağlarının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Tola nehrinin yukarı mecrasında 48. arz ve 107. tul dereceleri arasındaki Tonyukuk yazıtı Bain çokto denilen yerin yakınındadır.

Çin kaynakları ve 12. asırda Ata Melik Cuveynî Tarih-i Cihan-güşâ adlı eserinde bu yazıtlardan hahsetmişti. Fakat, XVIII. ve XIX. asırlara kadar ilim alemince bilinmeyen yazıtlar, ilk defa İsveçli Strahlanberg tarafından keşfedilmişlerdir. 1722'de ülkesine dönen adı geçen İsveçli subay 1730'da araştırmalarının neticesini yayınlamıştı. Ünlü botanikçi Masserschimidt'e yardım eden Strahlanbegr, Yenisey nehrinin kaynaklarında çok sayıda Türkçe yazılı mezar taşı kitabesi de bulmuştu. Bununla beraber söz konusu yazıtların okunması ancak, geçen asrın sonlarında başarılabildi. Orta Asya'da birbiri ardına giden ilmi gezi heyetleri kitabelerden kopyalar getiriyorlar, fakat, bunlar çözü-

lemiyordu. Neticede 1893 yılında Danimarkalı ünlü dil bilgini Thomsen, hiç Türkçe bilmediği halde bu yazıtları çözmüş (önce kitabelerde çok sık geçen Kül Tegin, Tengri ve Türk kelimelerini okumuştur) ve ilim alemine duyurmuştur. Bu tarihten yani 1893'teki ilk okunuşundan günümüze kadar kitabeler üzerinde yerli yabancı bir çok bilgin çalışmakta her geçen gün yenilikler ortaya çıkmaktadır.

Türk kültürünün en önemli abideleri olmaları dolaysıyla daha Avrupa milletlerinin çoğunun henüz yazıyı bilmedikleri bir çağda milletimizin böyle abidelere sahip olması çok önemlidir.

Son zamanlarda Orhun bölgesi başta olmak üzere bütün Mogolistan ve Orta Asya'nın diğer kısımlarında yeni Gök-Türkçe yazılı taşlar bulunmuştur ve hala bulunmaya devam etmektedir. Arkeolojik çalışmalarla da yazıtlarından etrafındaki yapı ve diğer eserler ortaya çıkmakta tarihimizin bu devresine ait bilgimiz günden güne hızla artmaktadır.

BİLGE'NİN VASİYETİ

Türk milletinin tarihinde hiç bir şüpheye yer bırakmadan sahip olduğu en önemli abideler Orhun Yazıtlarıdır. Bugün dünya yüzünde çok geniş bir alana yayılmış olan Türk milleti bu abidelerle gurur duymaktadır. Çünkü bu abideler mukan içinde genişliği olan milletimizin, zaman içindeki derinliğini gösteren en önemli vesikalardır.

Türk adının yani milletimizin isminin geçtiği ilk Türkçe metin bunlardır. İlk Türkçe Türk tarihi özellikle taşlar üzerine kazınıp, milletin hafızasına nakşedilmesi hedeflenen metinlerdir.

Bu yazıtlarda Türk hükümdarlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması, devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri, Türk dünya nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, Türk askerî dehasının, Türk gururunun ilahî yüksekliği, Türk feragat ve faziletinin büyük örneği, ihtişamlı hitap tarzı, Türk milliyetçiliğinin temelleri görülmektedir. Bunun yanında Türkçe'nin tarihin eski devirlerinde dahi işlek zengin bir dil olduğu anlaşılmaktadır.

Orhun yazıtlarında yazılan satırların Çincelerin haricinde bir kaç tanesi Yollug Tegin ve Bilge'nin oğlu Tengri Kagan'a aittir. Diğerleri ise tamamen Bilge'nin sözleridir. Milletine hitaben o söylemiştir. Onun sözlerinin temaları şöyle sıralanabilir:

Dünyanın tanımı ve yaratılışından bahsedilmiş, sonra Türk milletinin yaratılışı ve töresi anlatıl-

mıştır. Türk devlet felesefesi açıklandığı gibi Türk inanç ve hukuk sitemlerine yer verilmiştir. Dünyaya nizam vermek ve bütün insanları idare etmek, beylik gururu açıkça anlaşılmaktadır.

Tarihi bilgiler kaydedilmiş ve Gök-Türk devletinin kuruluşu söz konusu edilmiştir. Diğer Türk boylarının itaat altına alınışı ve düşmanlara boyun eğdiriliş açıkca vurgulanmıştır. Çin sınırlarının dışındaki bütün yerler, Türklerin ufuklarında ulaşabildikleri bütün yerler Gök-Türk kaganlığına bağllanmıştır.

Hükümdarların yetersiz oluşu, milleti ve devleti iyi idare edememeleri bahsedildiği gibi milletin vefasız oluşu da acı bir şekilde dile getirilmiştir.

Çinlilerin hile ve entrikalarının sürekli Gök-Türklere verdiği zarar açıklanırken, neticede çıkan iç savaş ve üzerlerine çöken Çin zulmü esareti izah edilmiştir.

Bağımsızlığın yeniden kazanılması anlatıldıktan sonra sık sık patlak veren boy isyanları dolaysıyla Bilge milletine sitem etmektedir. Kemiklerinin dağlar gibi yığılmasının, kanının ırmaklar gibi akmasının unutulmaması gerektiği söylenmiştir.

Türk milletinin geleceğinin dünyasının sınırları çizilmiştir. Eğer bir birlik halinde olurlarsa ve devletlerine ülkelerine canları pahasına sahip çıkarlarsa Türk milletinin ebediyen hür, müreffeh ve mutlu bir şekilde yaşayacağı anlatılmıştır.

Bilge'nin milletinin ebediyen okuması ders alması sahip çıkmasını istediği sözleri şu konulara ayrılabilir:

-Bilge'nin kendini tanıtması
-Sözlerini hiyerarşik sıraya göre işitecekler
-Gök-Türk ülkesinin sınırları
-Türk milletinin oturması gereken yer
-Çin ile kurulacak ilişkilerin mahiyeti
-Devletin ihtiyaçlarının temin edilmesi
-Çinlilerin hileleri ve tuzakları
-Çinlilere karşı uygulanması gereken politika
-Kaganların (hükümdar) ların sözünün millet tarafından dinlenmemesi
-Bilge'nin milleti için yaptıkları
-Kitabelerin dikiliş amacı
-Dünya'nın yaratılışı
-Gök-Türk hakimiyetinin yayılış alanı
-Gök-Türklerin tarih sahnesine çıkışı ve I. Gök-Türk devletinin kuruluşu
-Mukan Kagan'ın ölümü
-Sonraki kaganların yetersizliği, yeteneksizliği
-Beylerin itaatsizliği
-Milletin isyankârlığı
-Doğu Gök-Türk devletinin yıkılışı ve Çin hilekârlığı
-Milletin perişanlığı
-Çin esareti, bunun getirdiği acılar
-Çin'e karşı isyan (tedbirsizce)
-Kutlug ve İlbilge'nin yaratılışı
-II. Gök-Türk devletinin kuruluşu ve teşkilatlanması
-Kutlug'un savaşları
-Kapgan'ın tahta çıkışı

-Onun zamanında Bilge ve diğerlerinin çalışmaları

-Elde edilen zenginliğe rağmen milletin itaatsizliği

-Kapgan'ın ölüm sebebi

-Bilge'nin hükümdar oluşu sırasında halkın durumu

-Bilge'nin faaliyetleri ve zaferleri

-Boyların itaat ettirilmesi

-Milletin doyurulması

-Düşmanların yok edilmesi

-Kül Tegin'in başarıları

-Onun ölümü ve yas törenleri

-Kül Tegin'in vefatından duyulan üzüntü

-Bazı Moğol ve Soğdların isyanı onların tedip edilmesi

-Bilge'nin Kül Tegin'e karşı duyduğu minnet duyguları

BİLGE'NİN SÖZLERİNİNİN YORUMU

(Kül Tegin'in güney yüzü, Bilge Kagan'ın doğu yüzünden başlayarak)

Bilge'nin Kendini Takdimi:

Bilge Kagan öncelikle yazıtlarda sözlerine başlarken kendini tanıtmaktadır. Tanrı'ya benzeyen ve Tanrı'dan olan Türklerin bilge kaganıdır ve o devirde tahta çıkmıştır. Sonra sırasıyla devlet erkanından başlayarak, milletine boylarına kadar herkesin dikkatini sözlerine çekmektedir. Bir bakıma anlatacağı bilgilere herkesin önem vermesini istemekte, onları uyarmaktadır. Önceliği erkek kardeşlerine oğüllarına vermekte, arkasından GökTürk hanedan ailesine, merkezdeki halkına seslenmekte, sonra devletin diğer bölgelerindeki idarecileri, sağdaki sadapıt beylerine, soldaki tarkanlara kumandanlara Otuz Tatarların beyleri ve halkına hitap etmektedir.

Hakimiyetinin sınırları:

Kendi devlet adamlarını ve halkını sözlerini iyi anlamaya çağırdıktan sonra kendi hakimiyet alanının sınırlarını çizmekte doğuda güneşin doğduğu yere, batıda güneşin battığı yere, kuzeyin en ıssız bölgelerine kadar her tarafta yaşayan milletlerin ona bağlı olduğunu belirtmektedir. Aslında bunlar o zamanın Orta Asya'sında Türk insanının bilebildiği ufukların sınırlarıdır. İşte, bu sınırlar içerisinde yaşayan bütün milletleri düzene soktuğunu ve ona

tabi olan milletlerin bundan sonra çok iyi vaziyette bulunduklarını açıklamaktadır.

Millete tavsiyeler:

Sıra milletine nasihat vermeye gelmiştir. Eğer kendisinden sonra başa geçecek Gök-Türk kaganları ötüken ormanında otururlarsa ve bu mevkiiden devleti idare ederlerse ülkede sıkıntı olmayacağını ileri sürmektedir. Bunun akabinde kendi seferlerini sıralamaktadır. Öncelikle Çin'in Şan-tung ovasına kadar ordularını ulaştırmış, denize (Büyük Okyanus) çok az mesafe kala durmuştur. Şan-tung asıl Çin sahasının içlerinde doğusuna doğru çok önemli bir merkezdir. Bilge Kagan, Çin'deki T'ang imparatorluğuna ağır darbeler vurduktan, hedefine vardıktan sonra ordularını geri çekmiştir. Güney istikametine doğru yapılan seferlerde Orta Asya'nın bu yönde sınırı olan Tibet'e yaklaşan Bilge, Dokuz Ersin (Karaşar)'a kadar gittiğini bildirmektedir. Batıda ise İnci (Seyhun-Sır Derya) ırmağı geçilerek demir Kapı (Semerkand-Belh yolu üzerinde)'ya varmış, kuzeyde ise Bayırku boyunun yaşadığı yere kadar ordularını götürmüştür.

Böyle geniş bir alana sefer ettiği, oraları gördüğü halde ona göre oturulacak en iyi yer Ötüken'dir. Dünyada oradan iyi hiç bir yer yoktur. Bunu özellikle kendinden sonra gelecek Gök-Türk kagan ve devlet adamlarına söylemektedir. Bahsettiği birbirinden çok uzak makamları gören, uzun mücadeleler yapan Bilge neticede Türk milletini idare etmek için en uygun mevkiinin Ötüken oldu-

ğunun önemle vurgulandıktan sonra, orada oturduğunu ve devletinin en büyük düşmanı Çin ile ilişkilerini düzenlediğini anlatmaktadır. İzlenen politika ve yapılan anlaşmaların sonucuna göre GökTürklerin ihtiyacı olan altın, gümüş ve ipekli kumaşları her hangi bir zorluk çıkarmadan kolayca gönderir hale gelmişlerdi.

Çinlilerin karakteri:

Bu arada Bilge Çinlilerin karater tahlilini yapmaktadır. İnsanları etkilemek için sözleri çok tatlı olan Çinlilerin ipekli kumaşları da yumaşak imiş. Bunları kullanarak, Çin'in dışında yaşayan yabancı milletleri kendi tesirleri altına sokarlar ve yakınlaştırırlarmış. Böylece Çin'le yakınlaşan kavimler arasına fesat tohumlarını kolayca yayarlarmış. Bunların içindeki cesur iyi ve akıllı kişilerin yükselmesini engeller, her hangi biri suç işlerse onu cezalandırmazlar imiş. Neticede o toplumu bunalıma sürüklerlermiş. Sonra onu cezalandırırlarmış. Türk halkı da Çinlilerin tatlı sözlerine ve yumuşak ipekli kumşlarına kanmış, neticede çok ölü vermişti.

Milletin vefasızlığı:

Bundan sonra Türk milleti Çin'e giderse yine ölecekti. Eğer Ötüken topraklarında oturup, buradan Çin'le gerekli ilişkilerini kurarsa, oraya ve diğer ülkelere kervanlar gönderirse ebediyen yaşayabilecektir. Bilge Kagan özellikle milletinin dikkatini çekmek istemekte ve, **"Ey Türk Milleti"** diye seslenerek, aç iken tokluğu düşünmediğini, tok iken de açlığı aklına getirmediğini belirtmektedir.

Bundan dolayı kendisini besleyip doyuran milletin kaganının sözünü dinlemediğini ve onun rızasını almadan her yere gittiğini, gittikleri yerlerde mahvolduğuna ve bitip tükendiğine işaret etmektedir. Dağıldıkları yerlerde yine bitkin vaziyette bulundukları sırada, Tanrı'nın lutfuyla üstelik Bilge'nin talihi olduğu için tahta geçmiştir.

Gök-Türk hükümdarı olduktan sonra dağılmış olan fakir ve yoksul milleti derleyip, toplamış arkasından fakir milletini zenginleştirmiştir.

Abidelerin dikiliş sebebi:

Bu arada anlattıklarının kesin doğru olduğuna inandırmak için söylediklerinin "yalan olup olmadığını" sormaktadır. Türk milletinin ve beylerinin onun sözlerini iyice işitip kavraması için ebedi taşlara oydurarak yazdırdığına işaret ediyor. Türk milletinin onun sözünden nasıl çıkıp mahvolacağını, nasıl devlet sahibi olduğunu da bu yazıtlarda anlattığını vurgulamaktadır.

Herkesin bu yazıtları dikkatle okuması gerekmektedir. Çünkü onun yazdıklarını okurlar ve ona göre iş yaparlarsa Türk milleti iyi durumda yaşayacaktır. Söylenmesi gereken ne varsa Bilge, abidere kaydettirmiştir. Ayrıca Çin İmparatorundan ressam ve heykeltraşlar getirterek abideleri süslemiştir. Çinliler onun hatırını kırmamışlar ve en iyi sanatçılarını göndermişlerdir.

Bilge, yine batı tarafından merkeze en uzakta olan Türk boyları On-Oklardan devlete bağlı yabancılara kadar herkesi sözünü dinlemeye çağır-

maktadır. Abidelerin (Bengü Taş) dikildiği yer merkeze yakın bir yerdir. Ayrıca diğer boyların erişebileceği noktada olup rahatça yazılanları okuyabilirler. Taşların üzerine Bilge'nin söylediklerini Kül Tegin'in yeğeni Yolluğ Tegin yazmıştır.

Bilge, Kül Tegin yazıtın doğu yüzünün ilk satırında dünyanın yaratılışından başlamaktadır. Önce gökyüzü sonra yer yüzü (yağız yer) yaratıldığı zaman bunların arasına kişi oğlu (insanlık) yaratılmıştır. İnsanlığı idare etmek maksadıyla Bilge'nin ataları Bumin ve İstemi tahta çıkarılmışlardı.

Türk devletinin kutsallığı ve sahip olması gereken sınırları:

Görüldüğü gibi Bilge'nin kafasında Türk ülkesinin sınırları yoktur. Onun ufkunda insanlığın gözünün ulaşabildiği sınırlar, yani bütün dünya Türk yurdudur. Sadece Türkler kasdedilmemiş dünya ve insanlık bütün olarak düşünülmüştar. Bu sözler tarihte Türk devlet anlayışının hedefini açıklayan en iyi kaynaktır. Dünyada hakim idareci unsun Türklerdir. Diğer bütün milletler eşittir. Türk ülkesinde her hangi bir huzursuzluk çıkarmadıktan sonra rahatça yaşayabilirler. Yani Türk devletinin tebası olabilirler. Ancak, Türk devleti kutsaldır ve ebediyete kadar yaşamalıdır.

I. GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

I. Gök-Türk devletinin tahtına oturan Bumın ile İstemi töreleri düzenlemişler, milleti yönetmeye başlamışlardı (552 yılı). Bu şekilde Gök-Türk devleti kurulurken etraftaki bütün kavimler hep düşman iken ikisi onları Gök-türklere itaat ettirmişlerdi. Neticede doğuda Kadırgan dağlarından batıda Demir Kapı'ya kadar bütün milletleri düzenli bir şekilde yerleştirmişlerdi. Bu iki uzak bölge arasında dağınık vaziyette yaşayan Türk milletini akıllı ve cesur idareciler oldukları için İstemi ve Bumin törelere uygun bir şekilde iyi yönetmişlerdi. Onların hükümdarlığı sırasında beyler ve millet de onlara yardımcı olmuştu. Daha doğrusu o zamanının Gök-Türk devletinde beyler ve millet birbirlerine karşı vazifelerini yerine getirmişlerdi.

Onları vefat ettiği zaman cenazelerine doğudan Bökli Çöl (Kore), Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslar, Kırgızlar, Üç Kurukanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanlar, Tatabılar katılmışlar ve yas tutmuşlardı. O zamanın dünyasının bütün önde gelen devletlerin temsilcilerinin katılmış olmasının kaydedilmesi Gök-Türk devletinin tam anlamıyla bir dünya devleti olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu kadar çok katılımın olması hiç şüphesiz onların yaptığı şöhretin genişliğini gösteriyor.

Sonraki kaganların beceriksizliği:

Onlardan sonra Gök-Türklerin başına geçen

kardeş, oğulları Bumın ve İstemi'ye hiç benzemiyorlardı. Akılsız kaganlardı, kötü kişilerdi. Devleti gerektiği gibi yönetemediler. Kumandanları dahi akılsız ve kötü imişler. Beyler ve millet de töreye uymamışlar, hükümdarlarına itaat etmemişlerdi. Bu arada Çin devreye girmiş, hile yapmayı çok iyi bildiği, aldatıcı olduğu neticede ağabeyler ile kardeşleri birbirine düşürmüştür. Beylerle millet karşılıklı kışkırtılmış birbirine düşman edilmişti. Böylece Gök-Türk devleti yıkılmıştı (630 yılı)

Çin esareti:

Bağımsızlık gitmiş, kaganlık kaybedilmiş, Gök-Türk devletinde bey olmaya layık erkek evlatlar, Çinlilere kul olmuşlardı. Hanım olmaya layık kızlar Çinlilere cariye olmuş daha da kötüsü Türk beyleri Çin unvanlarını alarak onların İmparatoruna tabi olmuşlardı. Çin imparatoruna hizmet ettikleri elli yıl içinde onlar adına doğuda Kore'ye, batıda Demir Kapı'ya kadar seferler düzenlemişlerdi.

Çin adına fetihler yapıldığı sırada Türk milleti kendi kendine **"devlet sahibi olan bir millet iken devletini kaybettiğini şimdi kime hizmet ettiğini" sorup duruyormuş. Arkasından "kendi kaganını kaybettiğini ve hangi kagana hizmet ettiğini"** de sorgulamakta imiş.

630-681 yılları arasında Çin esaretine giren Türk milletinin acı duyguları bu şekilde kitabelere yansımıştır. Bu acılar içinde Çin milletine düşman olmuşlardı. Fakat, teşkilatlanmalarını iyi tamamlamadıkları Çin'e karşı başlattıkları isyanlarda başarı-

ya ulaşamadılar. Çinliler, Türklerin kendilerine yaptıkları bunca hizmete rağmen yine de Türkleri yok etmeyi düşünmekte imişler.

İstiklalin yeniden kazanılışı ve İlteriş Kutlug:

İşte, Türk milleti yok olmak üzere iken Türk Tanrısı, Türk kutsal yer ve suları, Bilge'nin babası İlteriş'i annesi İlbilge'yi gögün tepesinden tutup kaldırmışlardı. Böylece onlara kutsallık atfetmişlerdir.

İlteriş, on yedi kişi ile ilk isyana başlamış, onun baş kaldırı hareketini duyanlar etrafında toplanıp yetmiş kişi olmuşlardı. Tanrı onları desteklediği güç verdiği için İlteriş'in askerleri kurda, düşmanlarının askerleri koyuna benziyorlarmış. Tam yedi yüz kişiye ulaştıklarında devletsiz, kagansız, cariye olmuş, kul olmuş, Türk töresini terketmiş milleti atalarının töresine göre yeniden eğitmiş idi. Diğer boy grupları olan Tölesleri ve Tarduşları teşkilatlandırarak devletine bağlamış; dolaysıyla iyice kuvvetlenmişti. Bundan sonra kardeşleri To-hsi-fu'yu yabgu, Beğ-çor'u sad olarak onların üzerine idareci tayin etmişti. (682)

O bunları yapıp güçlendiği esnada Çinliler, Dokuz Oğuzlar, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanlar ve Tatabılar yeni kurulan II. Gök-Türk devletini düşmanı imişler. Bilge'nin babası İlteriş Kutlug, kırk yedi kez sefer tertipleyip, yirmi kez savaşmış; tanrı buyurduğu için düşmanlarını devletsiz, hü-

kümdarsız bırakıp, kendine itaat ettirmiş, hepsine diz çöktürtmüştü.

Kapgan ve devletin orta Asya'yı tamamen ele geçirmesi:

Kutlug, devleti kurduktan, töreleri işler hale getirdikten sonra vefat etimşti. Onun ölümünden sonra töreye uygun olarak Bilge'nin amcası Beğçor, Kapgan Kagan unvanıyla tahta geçti. Çünkü, ilteriş öldüğünde oğulları Bilge ve Kül Tegin küçük yaşta idiler. Kapgan'ın tahta geçmesi üzerine Bilge, Sir Tarduş boyu üzerine şad olarak tayin edildi. Amcası ile Bilge, Sarı ırmağa, Şantung ovasına kadar sefere çıkmışlardı. Bu mevkiler Çin'in içlerinde idi. Bilge Çin'e karşı kazandıkları zaferleri böyle açıklamaktadır. Varılan son noktaları belirtmek suretiyle askeri başarısının büyüklüğünü anlatmaktadır. Maveraünnehr'e kadar batı yönüne gidilmiş, kuzeyde Kögmen dağlarının arkasına geçilmiş, Kırgızlar mağlup edilip devlete bağlanmış idi.

Onunla (Kapgan Kagan) Bilge, Kült Tegin toplam yirmi beş defa sefer tertip etmişler. On üç defa savaşmışlardı. Neticede bir çok devlet yıkılmış, isyan edenler Gök-Türklere bağlanmıştı.

Türgiş Kagan'ı Gök-Türk hanedanının mensup olduğu boydan olduğu halde, cahilliği, hatalı davranışları yüzünden öldürülmüş, On-Ok boyu da ızdırap çekmişti.

Az boyu da Bilge ve yanındakiler tarafından teşkilatlandırılmıştı.

Bars bey ki, o Bilge'nin kız kardeşi prensesle

evlendirilmiş ve kagan unvanı verilmişti. Buna rağmen o hatalı davranıp isyan edince öldürüldü. Sonuçta Az'lar ve Kırgızlar devlete tekrar tabi kılınınca Kögmen dağlarındaki ülkeler sahipsiz kalmıştı.

Doğuda Kadırgan (Kingan) dağlarına kadar olan alanda yaşayan boylar (bodun) Bilge ve etrafındakiler tarafından teşkilatlandırılıp, belirli bölgelere yerleştirilmişlerdi. Yine batıda Maveraünnehr'e (Kengü Tarban) kadar Türk milleti yerleştirilmiş ve teşkilatlandırılmıştı. O devirde refah öyle gelişmişti ki; daha önce kul olanlar, kul sahibi olmuş, cariyeler de kadın hizmetçi sahibi olmuşlardı.

Gök-Türk devletinin çok zenginleşip, çok geliştiğini vurgulayan Bilge, üstte Gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe yani dünya durdukça, Türk milletinin devletini ve törelerini kimse bozamazdı.

Ancak, Türk milletinin öncelikle kötü huylarından vazgeçmesi gerekiyordu. Devletine karşı itaatkar olmalı, kendisini besleyip doyuran Bilge Kagan'ına, bağımsız devletine karşı hata etmemeli, düşmanlarının koktuğu nifak tohumlarına engel olmalı idi.

Bu dikkat çekişinden sonra Bilge, milletine hesap sormaktadır. Düşman nereden gelip, onları bozguna uğratmıştı. Yurdundan sürüp kaçırtmıştı.

Kutsal Ötüken topraklarını bırakıp dağuya gidenlerin, batıya gidenlerin başına sürekli felaket gelmiş, kanları ırmaklar gibi akıp, kemikleri dağlar gibi yığılmıştı.

Neticede beyliğe layık erkek çocuklar köle, hanımlığa layık kız kardeşler cariye olmuştu.

Milletin bilgisizliği ve kötü davranışları (isyanı) yüzünden amcası Kapgan Kagan vefat etmişti. Gerçekten de Kapgan Kagan kendisine karşı isyan eden boylarla çok uğraşmıştı. Nitekim böyle bir isyanı bastırıp geri dönerken Sögüt ormanında Bayırku'lar tarafından kurulan bir tuzağa düşüp öldürülmüştü. Bilge, burada isyanların devlete karşı olan tehlikesini gösterirken amcası Kapgan'ın ölümünü misal vererek zararın büyüklüğüne işaret etmektedir. Bilge, amcası için cenaze töreni yapıp balballarını dikti (onun sağlığında isyan eden Kırgız kaganı Kapgan ve diğerleri tarafından mağlup edilmişti). Balballar arasında Kırgız Kagan'ına atfen bizzat Bilge tarafından bir taş dikilmişti.

Bilge'nin Kagan oluşu:

Böylece kaganlık sırası artık Bilge'ye gelmişti (716).

Türk milletinin yok olmasını önlemek maksadıyla babası ilteriş (Kutlug)'i ve annesi İlbilge'yi yücelten Tanrı, devleti veren Tanrı, yine Türk milleti yok olmasın diye Bilge'yi kagan olarak Gök-Türk devleti tahtına oturtmuştu.

Bilge tahta çıktığı sırada Türk milletinin durumu hiç iyi değildir. Karnı açtır, sırtı çıplaktır ve yoksuldur. Çünkü, yukarıda bahsettiğimiz gibi 708 yılını takiben Gök-Türk ülkesine sık ssık diğer Türk boyları-

nın isyanları patlak vermiştir. Bu isyanların bazıları Çin destekli olmalarına rağmen, büyük bir kısmı Kapgan'ın acımasız, zalim tutumu yüzünden patlak vermişti. Neticede uzun süren savaşlar dolayısıyla Gök-Türk ülkesinde 716 yılına gelindiğinde Bilge tahta çıktığında, millet yorulmuş ve fakir düşmüştü. Bilge, ortaya çıkan bu bezginliği vurgulamak istemekdedir.

Kardeşi Kül Tegin ile millet uğrunda çalışmak üzere anlaşırlar. Türk milleti yok olmasın diye gece uyumadan, gündüz oturmadan çalışırlar. Kül Tegin onun en önemli yardımcısıdır. Onunla ölümüne mücadele ederler. Öncelikle daha eskiden beri süre gelen boyların asilliğini önlerler. Bilge hükümdar olmadan önce isyanlar sebebiyle dağılmış boylar dönerek onun yanına gelir. Kuzeyde Oğuz boylarına, doğuda Kıtanlara, Tatabılara ve Çin'e doğru on iki kez büyük ordularla seferler tertip etmişlerdi.

Bundan sonra Tanrı'nın lutfuyla, onun kısmeti olduğu için ölmek üzere olan milleti diriltip, doyurmuştur. Sayısı azalan milleti çoğaltırken, fakirler zenginleşmiş, çıplak iken giydirilmiştir.

Artık II. Gök-Türk devleti bütün devletlerden daha güçlü hale gelmiştir. Dört bucaktaki millet ona itaat etmiştir. Devletin güçlü olması için herkes ona bağlanmalı, asi olmamalı neticede istikrar sağlanmalıd idi.

Kül Tegin'in Başarıları:

Artık sıra Kül Tegin'in faaliyetlerini daha doğrusu zaferlerini, başarılarını anlatmaya gelmiştir. Bu kadar başarı kazanmak için uzun yorucu mücadelelerden sonra kardeşi Kül Tegin vefat etmiştir. Babaları vefat ettiğinde yedi yaşında olan Kül Tegin, Umay'a benzeyen annesi İlbilge'nin desteği (kut) ile büyümüş erkeklik (olgunluk) adını elde etmişti. Daha on altı yaşında iken amcaları Kapgan'ın idaresi sırasında Altı Eyalettekki Soğdlar (Çin'in Kansu bölgesinde) savaşa çıkmış, üzerlerine elli bin kişi ile gelen Çinli vali Ong ile savaşmışlardı. Kül Tegin bu savaş sırasında yaya olarak ileri atılmış, Çinli valinin yeğenini canlı yakalayıp, Kapgan Kagan'a sunmuştu. Yirmi bir yaşına geldiğinde Çinli genral Caca ile savaşmış, Tadık Çor'un boz atıyla hücum etmiş, atı orada ölmüş, sonra İşbara Yamtar'ın boz atına binip ileri atılmış, o at da orada ölmüş, üçüncü Yiğen Silig Bey'in doru atına binip hücum etmiş, o at da ölmüştü.

Kül Tegin'in üzerine yüzden fazla ok atılmış, ancak hiç biri ona değmemişti. Onun gayreti sayesinde o ordu orada yok edilebilmişti.

Bundan sonra Yir Bayırkuların idarecisi Uluğ Erkin asi olup, Bilge ve Kül Tegin'e düşman olmuştu. Türgi Yargın Göl'ünün (Tola ırmağı yakınında) yanında yapılan savaşı kaybeden (711 yılı) Uluğ Erkin az sayıda askerle kaçmıştı.

Kül Tegin yirmi altı yaşına geldiğinde Kırgızlar üzerine yapılan sefere katıldı. Mızrak boyu karla kaplı Kögmen dağları aşılarak Kırgızlar ile Songa dağında savaşılmıştı (710). Bu esnada Kül Tegin Bayırkuların ak aygırına binerek hızla hareket etmiş, bir eri okla vurduktan sonra iki eri de mızraklamıştı. Savaş esnasında söz konusu aygırın uyluk kemiği kırılmıştı. Neticede kaganı öldürürlerken Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordular İrtiş ırmağına doğru ilerlemişler, Türgiş kaganının ordusu Bolçu'da ateş gibi kasırga gibi onların üzerine gelmişti (711). Burada Kül Tegin alnı akıtmalı boz ata binerek hücum etti. Düşmanının içine girerek Türgiş Kagan'ına bağlı kumandan olan Az boyunun idarecisini ve halkını yakaladı. Türgişlerin de kaganları öldürüldü. Gök-Türklere teslim olan Türgiş boyunun ahalisi Tabar'da konduruldu. Yaşamaları için oraya gönderildiler. Soğduların düzene sokulması için İnci (Sır Derya) ırmağını geçtiler ve Demir Kapı'ya kadar sefer ettiler. Bu arada Tügişler yeniden isyan etmişler, Kengeres'e (Seyhun ırmağı civarına) doğru gitmişlerdi. Gök-Türk ordusunun atları zayıflamış, yiyecekleri kalmamıştı. Buna rağmen Kül Tegin'i az askerle onların üzerine gönderdiler. Apl Salçı kır atına binerek hücum eden Kül Tegin, asi Türgişleri öldürüp, bazılarını esir almıştır.

Kül Tegin, Koşu Totok ile de savaşmış adamlarını öldürüp evlerini mallarını tamamen ele geçirip eksiksiz getirmişti.

Yirmi yedi yaşına geldiğinde Karluk boyu asi

olmuştu. Tamag Iduk Baş'ta onlarla savaşıldı.

Kül Tegin otuz yaşında iken yapılan çarpışmalarda Karlukların bir kısmı öldürülüp, bir kısmı esir edilmişti. O sırada isyan eden Az'lar ile Karagöl'de savaşıldığında Kül Tegin otuz bir yaşında idi. Kül Tegin cesurca hareket ederek Az'ların lideri İlteber'i yakaladı.

Gök-Türk ülkesinde isyanlar birbiri ardına patlak verip devlet sarsıldığında, millet ve kagan birbirinden uzaklaştığında İzgil boyu da isyan etmişti. Kül Tegin'in atı orada öldüğü halde İzgiler mağlup edilmişti.

Bilge'nin kendinden olduğu halde Dokuz Oğuz boyları da Gök ile Yer (her taraf) karıştığında devlete düşman olmuşlardı. İlk önce Toğu-balık'ta olmak üzere bir yılda beş kez onlarla çarpışılmıştı. Azman Kır atına binen Kül Tegin, hızla hücum edip altı kişiyi mızraklamıştı. Ordular tam karşılaştığında da yendincisini kılıçlamıştı. İkinci savaş Koşulgak mevkiinde Ediz boyu ile oldu. Kül Tegin yağız at ile hücum edip bir eri mızrakladı. Üçüncü Bolçu'da Oğuzlarla çarpışıldığında Kül Tegin Kır atla hücum etti. Dördüncü olarak Çuş-başında savaşılmıştı. Türk milleti büyük bir sarsıntıya uğramıştı. Kül Tegin hızla üzerlerine gelen Tongra'ların ordusunu dağıttı. Tongra Tegin'in cenaze töreni sırasında onlardan on er kuşatılarak öldürülmüştü. Beşinci savaş Ezgenti Kadız'da Oğuzlarla olmuştu. Kül Tegin, yağız atla hücum edip iki eri mızrakladı ve çamurun içine attı. Onlar da mağlup edildiler.

Oluş Amga Korugan'da kışladıktan sonra ertesi yılın ilkbaharında Oğuzlarla bir sefer daha yapıldı ve Kül Tegin dokuz kişiyi mızrakladı. Karargahı sonuna kadar savundu. Eğer o savunmasaydı anneleri İlbilge başta olmak üzere ablaları, prensesleri ve diğer kadınlar cariye olacaktı.

Kül Tegin'in vefatıyla Bilge derin bir üzüntüye gark olmuştu. Kendisi yas tutmuş, gören gözleri görmez, eren aklı ermez olmuştu. Düşünce dalmış, fakat, Tanrı insan oğlunu ölümlü yaratmıştı. Gözlerinden yaş geldiğinde gönülden feryad geldiğinde geri çevirerek yas tuttu. Önde gelen iki şad başta olmak üzere kardeşlerinin oğullarının, beylerinin ve milletinin gözleri ağlamaktan berbat olacak diye düşündü.

Kül Tegin'in cenaze törenine yas tutmak, ağlamak için Kıtan ve Tatıbaldan temsilen general udar, Çin imparatorundan İşiyi Likeng gelmiştir. Tibet kaganından Bölün, Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri tarafından general Nek ve Oğul Tarkan gönderilmiştir. Türgişlerden Tamgacı Makarç ve Tamgacı Oğuz Bilge ulaşırken, Kırgız kaganından Tarduş İnançu Çor gelmiştir. Türbe yapmak için, süsleme sanatçısı ve kitabe taşı ustası Çin imparatorunun yeğeni general Çang geldi.

Kül Tegin koyun yılında, on yedinci günde vefat etmiştir (27 Şubat 731) Aynı yılın dokuzuncu ayının yirmi yedisinde yas töreni tamamlanmıştı (1 Kasım 731). Taş türbe ustalıklarını Toygun İlteber unvanlı şahıs getirmiştir.

Bilge'nin Başarıları:

Babası öldüğünde Bilge sekiz yaşında kalmıştı. O zamanki töreye göre amcası Kapgan tahta oturmuştu. Bilge de o sırada teginlik yapıyordu. On dört yaşına geldiğinde Tarduş halkı üzerine şad olarak tayin edilmişti. Bundan sonra amcası Kapgan ile Şantung ovasına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer eden Bilge, Kögmen ve Kırgız ülkelerine yapılan bütün seferlere de iştirak etmişti. Amcası zamanında toplam yirmi beş kez sefer tertipleyip, on üç kez savaşmıştı. Dizlilere diz çöktürülmüş, devletliler devletsiz bıraktırılmış, başlılara baş eğdirilmişti. Bu arada Bilge'yi en çok üzen kendi boyundan kimselerin özellikle Türgişlerin isyanı idi. Bunu daha çok onların beylerinin cahilliğine bağlayan Bilge, neticede onların beylerinin halkının, çok ıstırap gördüğünden yakınıyordu.

Az'ların, Kırgızların kaganların ölümüyle sonuçlanan savaşlara, onların ülkelerinin yeniden teşkilatlanmalarına, Doğuda Kadırgan dağlarına kadar olan seferlere ve buralardaki insanların düzene sokulmasına hep Bilge de katılmıştı.

Maverâünnehr'e kadar Türk milleti sağlam birşekilde oturtulmuş, eskiden kul olanlar şimdi kul sahibi olmuş, cariyeler şimdi cariye sahibi olmuş, Türk devleti her bakımdan gelişerek mükemmel bir devlet haline gelmişti ve bunda Bilge'nin payı büyüktü.

Bu kadar ihtişamın meydana getirilişini sağdıktan sonra milletine seslenen Bilge, üstte gök çökmedikçe alttaki yer delinmedikçe kimse Türk milletinin devletini ve töresini yıkamazdı. Türk milletinin bu itaatsizlik huyundan vazgeçmesini istiyor ve daima devletine bağlanmasını diliyordu. Millet asiliği yüzünden kendini besleyip doyurmuş olan kaganına bağımsız ve refah içindeki devletine ihanet etmiştir.

Kutsal Ötüken dağlarında oturanlar doğuya batıya gitmişler, her gittikleri yerde kanları ırmaklar gibi akmış, kemikleri dağlar gibi yığılmıştı. Bey olacak evlatlar köle olduğu, kız evlatlar cariye olmuştu. işte bu cehaletleri neticede amcası kagan vefat etmişti.

Bilge Kagan olduğunda millet aç ve fakir idi. Babası ile amcasının kazandığı bir birilk haline getirdiği milletin adı ve şanı olmasın diye gece uyumayan gündüz dinlenmeyen Bilge kardeşi Kül Tegin ve iki şad ile ölümüne çalışmıştı. Birleşmiş olan milleti birbirine düşman etmemişti.

Bilge'nin tahta çıkışıyla beraber her yere dağılmış olan halk öle yite dönüp geldi. Halkını beslemek için Bilge, kuzeyde Oğuzlara, doğuda Kıtan ve Tatabı boylarına ve güneyde Çin'e doğru on iki kez sefer düzenlemişti. Tanrı'nın öyle buyurması ve batı talihi olduğu için ölmek üzere olan millet diriltilmişti. Çıplak millet giydirilmişti. Dört bucaktaki insanların hepsi ona tabi olmuştu. Türk milletinin düşmanı artık kalmamıştı.

On yedi yaşında iken Tangut milleti üzerine sefer eden Bilge, onları hezimete uğratmış, mallarını yağma etmişti. On sekiz yaşında Kansu bölgesine akın yaparak üzerine gönderilen Çinli Vali Ong'un (Ong Totok) elli bin kişilik ordusunu yendi. Yirmi yaşında iken Basmıl'ların Iduk Kut'u vergi vermediği için Bilge tarafından cezalandırılmıştı. Yirmi iki yaşında iken Çin'e doğru yapılan seferde karşısına çıkan Şa-ça kumandasındaki seksen bin kişilik düşman ordusunu bozguna uğrattı. Yirmi altı yaşında Çin boyu, Kırgızlarla birlikte asi olduğunda Kem ırmağını geçerek Çin'lerin üzerine yürüyen Bilge, onlarla Örpen'de savaşıp askelerini mızraklamıştı. Az boyu tekrar tabi kılındıktan sonra yirmi yedi yaşında iken yukarıda bahsettiğimiz gibi Kül Tegin ve Tonyukuk ile birlikte Kırgız seferine çıktı. Songa dağlarında yapılan savaşı yine Gök-Türkler kazanmıştı.

Sıra batıda isyan eden Türgişlere gelmişti. Altay dağları aşıldı. İrtiş ırmağı geçilerek batı istikametine yüründü. Bolçu'da yapılan savaşı Bilge ve yanındakiler kazanmış, Türgişler kaganlarını, yabgularını ve şadlarını savaş meydanında ölü olarak vermişlerdi.

Otuz yaşına geldiğinde Beşbalık üzerine yürüyen Bilge, altı kez savaştıktan ve çok kayıp verdirdikten sonra o bölgenin halkı gelerek barış teklif ettiler. Bilge onları teslim aldı ve Beşbalık civarı Gök-Türk odularının baskısından kurtuldu.

Otuz bir yaşına geldiğinde Karluk boyu ba-

ğımsızlığını ilan etti. Tamag Iduk Baş'ta yapılan savaşta Bilge, onları ağır bir bozguna uğrattı. Arkasından Basmıllar, Karluklar yeniden saldırdılar. Bilge onları da bozguna uğrattı. Her taraf karıştığı için Bilge'nin kendi halkından olduğu halde Dokuz Oğuzlar da düşman olmuşlardı. İlk önce Toğu Balık'ta onlarla savaşan Bilge, arkasında Tola ırmağını askerlerini yüzdürerek geçirtip Antargu'da ikinci defa çarpışmıştı. Üçüncü olarak Çuş ırmağı başında onlarla savaşan Bilge, büyük tehlikeler atlatmasına rağmen düşman ordusunu püskürtmeyi başarmıştı. Orada Tonga Tegin'in cenaze töreninde Tongra boyundan bir gurubu çevirerek döven Bilge, dördüncü savaşı da Ezgenti Kadız'da yapmıştı. Neticede hepsini hezimete uğrattı.

Otuz iki yaşında Amgı kalesinde kışladıklarında Gök-Türk ülkesinde kıtlık olmuştu. O yılın ilkbaharında (715) Oğuzlara bir sefer tertiplenecek iken Oğuzlar, iki Gök-Türk ordusundan birinin yola çıkmasından faydalanmak istediler. Gök-Türklerin merkezine üç orduyla ani bir hücum ettiler. Bilge ve etrafındakiler çok zor durumda idiler. Tuzağa düşmüşlerdi. Orada göğüs göğüse çarpışmalar yapıldı. Tanrı'nın verdiği güç ile Bilge ve Kül Tegin mücadele etmese Gök-Türkler az daha yok olacakmış. Bundan sonra oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birlikte geldiklerinde Ağu'da Bilge tarafından tekrar amğlup edildiler.

Söz konusu ihanetleri yukarıdaki Tanrı, aşağıdaki kutsal Yer ve Su'ları amcası Kapgan'ın ruhları

tasvip etmemişti. Dokuz Oğuz boyu yerini yurdunu bırakıp Çin'e gitti. Bilge'nin kendisi kagan olduktan töreleri ve devleti sağlamlaştırdığını ifade etmektedir. Selenga nehri boyunca aşağıya yürünüp Karagan geçidinde yapılan savaşta Uygurların ilteberi yenildi, kendisi yüz kadar askerle kaçmak zorunda kaldı.

Otuz dört yaşında iken Çin'e kaçıp giden Oğuzlara üzülen Bilge, onların arkasından sefere çıkıp, kadın ve çocuklarını yakalamıştı. Tatabı boyları da Çin'e bağlanmıştı. Bunun üzerine yazın onlara da sefer eden Bilge, anların at sürülerini ve bütün mallatının gasp etmiş, Kadırgan dağlarına kadar ilerlemişti. İsyan eden Karlukların üzerine Tudun Yamtar'ı gönderen Bilge, onları da tekrar devlete bağlayabildi.

(güney -doğu yüzü/Bilge)

Gök öng (Ongin ırmağı)'ün yatağını adeta yoğurarak ordu ile yürüyüp geceli-gündüzlü yedi vakitte susuz araziyi geçti. Çorak araziye varıp Keçen'e kadar sefer ederek oraları itaat altına aldı.

Çin süvari ordusundan on yedi bin askeri savaşın birinci günü öldürülen Bilge, ikinci gün piyade ordularını tamamen ortadan kaldırdı.

Otuz sekiz yaşında iken kış mevsiminde Kıtan'lara hücum eden Bilge, otuz dokuz yaşında ilkbaharda Tatabı'lara doğru sefer düzenlemişti.

Elli yaşına geldiğinde Kıtanlardan ayrılan Tatabı boyu, Gök-Türklerin üzerine hücum edecekti. Töngker dağında kumandanlarının kırk bin kişilik

ordusu ile savaşan Bilge, onların otuz bin askerini öldürmüştü. Bu arada büyük oğlu hastalıktan ölünce Bilge onun için öldürülen kumandan Ku'ya atfen bir balbal dikmişti.

Bilge'nin Cenaze Töreni:

Bilge Kagan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında (25 Kasım 734) vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde (22 Haziran 735) cenaze töreni tamamlandı. Cenaze törenine Çin'den Lisün Tay general kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk altın ve gümüşü bol miktarda getirildi. Sandal ağacı getirdiler, cenaze mumları getirdiler. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını kulaklarını kesti. Cins, has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını getirip hep hediye olarak bıraktılar. Devletin ileri gelenleri, boyların idarecileri ve halk Bilge'ye övgüler yağdırdı.

Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri

Dr. Adnan Sofuoğlu

Turan Yayıncılık
Gülfem Sokağı, Nu:6/2
Üsküdar-İstanbul
Tel. 0 216-310 89 05

ÖZGÜRLÜK KOLAY DEĞİL

Cevher Dudayev

İSTEME ADRESİ:
Turan Kültür Vakfı
Gülfem Sokağı, Nu: 6/2
Üsküdar/İstanbul

Geçmişten Günümüze

ÇEÇENLER

Yrd.Doç.Dr.Ergünöz Akçora

Turan Yayıncılık
Gülfem Sokağı, Nu:6/2
Üsküdar-İstanbul
Tel: 0 216-310 89 05